

"La conquête turc et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporaine", *Byzantinoslavica*, XIV, Prague 1953, s. 52-53; Selami Pulaha, "Matériaux en langue osmanoturque des archives albanaises concernant l'Albanie du XIe au XIXe siècle", *Studia Albanica*, III/1, Tirana 1966, s. 187-198; Hasan Kaleshi-Hans-Jürgen Kornumpf, "Das Vilajet Prizren im 19. Jahrhundert", *Südost-Forschungen*, XXVI, München 1967, s. 220 vd.; Gjerak Karaiskaj, "Kalaja e Elbasanit", *Monumentet*, sy. 1, Tirana 1971, s. 61-77; a.m.f., "Të dhëna të reja për datimin e kalasë së Elbasanit", a.e., sy. 3 (1972), s. 147-157; Valter Shtylla, "Banjat e mesjetës së vonë në Shqipëri", a.e., sy. 7-8 (1974), s. 119-137.

MACHIEL KIEL

İLBÎRE

(bk. GIRNATA).

İLBÎRÎ, Ebû İshak

(bk. EBÛ İSHAK el-İLBÎRÎ).

İLCÂ

(bk. TELCİE).

İLDENİZ, Şemseddin

(ö. 571/1175)

İldenizliler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı (1148-1175).

Eldekez, Eldigüz gibi değişik telaffuzlarla da kullanılmakla birlikte isim Türkçe "il" ve "deniz" kelimelerinden oluştuğu kanaatiyle daha çok İldeniz şeklinde kabul görmektedir. İldeniz'in hayatının ilk yıllarına ait bilgiler, Derbend'de köle pazarından satın alınmış Kıpçak asıllı bir gulâm olduğundan ileriye gitmez. Mîrhând'ın yazdığına göre satıldığı tarihte (tahminen 515/1121) "henüz çelimsiz bir çocukta" (*Ravzatü's-ş-şafâ*, IV, 599); bu durumda 1110 yılı civarında doğduğu söylenebilir. Irak Selçuklu Veziri Kemâleddin es-Sümeiremi'ye satılan İldeniz, vezirin 516'da (1122) Bâtınîler tarafından öldürülmesi üzerine Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın (1119-1131), onun ölümünün ardından da daha sonra tahtı ele geçirecek olan Mesud Muhammed Tapar'ın hizmetine girdi. Kısa zamanda temayüz ederek ümerâ arasına katıldı ve Sultan Mesud tarafından kardeşi I. Tuğrul'un dul eşi Mümine Hatun ile evlendi-

rildi. Bu evlilikten Nusretüddin Cihan Pehlivan Muhammed ve Muzafferüddin Kızılar Osman adlı oğullarıyla bir kızı doğdu. Sultan sülâlesiyle kurulan bu akralığın sağladığı imkânlar, İldeniz ve oğullarını Irak Selçuklu Devleti üzerinde etkili bir güç haline getiren İldenizliler hânedanının (Azerbaycan Atabegleri) zeminini hazırlamıştır.

İldeniz'in Azerbaycan valiliğine tayinini ve eşi Mümine Hatun'un I. Tuğrul ile evliliğinden doğan Şehzade Arslanşah'ın atabegliğine getirilmesinin tarihleri kesin biçimde tesbit edilememektedir. Ancak Arrân Valisi Abdurrahman Togayürek ile birlikte Azerbaycan'a giden İldeniz (542/1147) Sultan Mesud'un aynı yıl Hermedan civarında âsi emîr Bozaba ile yaptığı savaşta vali olarak değil Azerbaycan ümerâsının büyüklerinden biri olarak yer almıştı (Râvendî, I, 228-232). Bu duruma ve İbnü'l-Esîr'in (*el-Kâmil*, XI, 132) İldeniz için 543 (1148) yılında "Gence ve Arrân sahibi" demesine bakarak Azerbaycan valiliğine tayini 1148 olarak kabul edilebilir. Öte yandan Sultan Mesud tarafından 540'ta (1145-46) Tikrît Kalesi'ne gönderilen Arslanşah'ın 549 (1154) yılında İldeniz'in yanına gitmesine rağmen (*a.g.e.*, I, 270-272; İbnü'l-Esîr, XI, 196) onun bu tarihten sonra dahi Sultan Muhammed'e karşı Mesud'un oğlu Melikşah ve Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah adına saltanat mücadelesine girmesi (Bündârî, s. 214, 222-223, 233, 260; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 98) o günlerde Arslanşah'ın atabegi olmadığı kanaatini uyandırmaktadır. Kesin olan, Sultan Muhammed'in ölümünden sonra Selçuklu ümerâsının Muhammed Tapar'ın hayatta kalan son oğlu Süleyman Şah'ı 556'da (1161) tahta çıkarırken Arslanşah'ı veliaht ilân etmesi, çok geçmeden Süleyman Şah'ı indirip yerine Arslanşah'ı çıkarması sırasında İldeniz'in rol oynaması ve bu tarihten itibaren "atabeg-i a'zam" unvanıyla anılmasıdır. İldeniz böylece, üvey oğlu adına Irak Selçuklu Devleti'nin tek ve gerçek hâkimi durumuna gelirken öz oğulları Cihan Pehlivan'ı emîr-i hâcib, Kızılar Osman'ı da emîr-i silâh tayin etmiştir (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 101).

İldeniz ilk iş olarak Arslanşah'ın saltanatını onaylamayan halifenin de etkisiyle (İbnü'l-Esîr, XI, 268-269), Arslanşah'ın kardeşi Şehzade Muhammed'i tahta geçirmek isteyen Rey hâkimi Hüsâmeddin İnanç Sungur'un başını çektiği Irak üme-

râsının isyanını bastırdı. Bu sırada Arslanşah'ın sultanlığını kabul etmeyen Merâğa hâkimi Ahmedîf Arslanapa da (II. Aksungur) isyan etti ve üzerine gönderilen Cihan Pehlivan'ı bozguna uğrattı (556/1161). Birkaç ay sonra İldeniz'in muhalifi emîrler, yine halifenin teşvikiyle bu defa Mahmûd b. Melikşah adına hutbe okutarak ayaklandılar. Fars Atabegi Zengî'nin de çok sayıda askerle desteklediği İnanç'ın kumandasındaki muhalifler, İldeniz ve Azerbaycan askerlerini yöneten küçük oğlu Kızılar Osman tarafından Sâve Savaşı'nda yenilgiye uğrattıldı (9 Şâban 556 / 3 Ağustos 1161). Bu olaylar sürerken Selçuklular'ın saltanat kavgaları dolayısıyla uğradıkları sarsıntıyı fırsat bilen Gürcü Kralı III. Giorgi, Ani'yi işgal, Gence ve Duvîn'i de (Dvin) tahrip etti. Ancak Azerbaycan'a dönen İldeniz, kumandasına verilen Sultan Arslanşah, Ahlatşah II. Sökmen ve çevredeki emîrlerin de katıldığı büyük bir ordu ile Gürcüler'i Lukri Savaşı'nda (Şâban 558 / Temmuz 1163) mağlûp etti (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 111-114).

Bir süre sonra Hârizmşah İlarşan'ın desteğini alarak yeniden baş kaldıran İnanç, karşısına çıkan Arslanşah ve Pehlivan'ı geri çekilmek zorunda bırakınca Azerbaycan'da bulunan İldeniz harekete geçti; neticede İnanç öldürüldü ve Rey toprakları sultan tarafından Pehlivan'a iktâ edildi (562/1167). Ertesi yıl da yanında bulunan Muhammed b. Mahmûd'un oğlu Şehzade Dâvud adına bir defa daha isyan eden Merâğa hâkimi Arslanapa, İldeniz'in üzerine gönderdiği Pehlivan tarafından yeniden itaat altına alındı (İbnü'l-Esîr, XI, 332).

İldeniz, Musul Atabegi Mevdûd b. İmâdüddin Zengî'den Sultan Arslanşah adına hutbe okutmasını istemiş ve bu husus gerçekleşmişti. Nitekim Mevdûd'un oğlu II. Seyfeddin Gazi, Nüreddin Mahmud'un tehditleri karşısında metbûu sıfatıyla İldeniz'e başvurup yardımını talep etmiş (566/1171), İldeniz de Nüreddin Mahmud'u Selçuklu toprağı olan Musul'a müdahale etmemesi için uyarılmıştı (*a.g.e.*, XI, 362). İldeniz ayrıca Kırman Selçukluları arasındaki saltanat kavgalarına da karışmış, Arslanşah adlı şehzadenin tahtı ele geçirmesini ve Irak Selçukluları adına hutbe okutmasını (567/1172) sağlamıştır (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 115).

Hayatının sonlarında İldeniz, Ani'yi yeniden zapteden Gürcüler'e karşı bir sefer

daha düzenledi (571/1175). Sultan Arslanşah'ın hastalığı dolayısıyla katılmadığı savaşta oğulları Pehlivan ve Kızılarslan ile Ahlatşah II. Sökmen hazır bulundular. Gürcü kuvvetleri püskürtülüp Ahilkelek ve yöresi yağma edilmekle birlikte ordu da çıkan veba salgını yüzünden büyük kayıplar verildi; İldeniz de seferden döndükten sonra Nahcivan'da bu hastalıktan öldü (Râvendî, II, 286; Reşîdüddin, s. 175; İbnü'l-Esîr onun 568'de [1173] vefat ettiğini söyler: *el-Kâmil*, XI, 388) ve Hemedan'da kendi yaptırdığı medresenin yanına gömüldü.

Hıristiyanların dahi övgüyle söz ettikleri İldeniz (Vardan, I [1937], s. 201) büyük bir kumandan ve üstün vasıflara sahip bir devlet adamı idi. Âlim, edip ve şairleri korurdu; Nizâmî-i Gencevî, Hâkânî-i Şîrvânî, Felek-i Şîrvânî, Genceli Ebü'l-Alâ bunlardandır. İldeniz'in dirayeti sayesinde Irak'ta Selçuklu hâkimiyeti tartışmasız sağlanmış; ayrıca Kirman, Fars, Hûzistan, Musul, Merâğa hâkimleri ve Ahlatşahlar Selçuklu tâbiyeti altında tutulmuştur. Hassa askerlerinin dışında 50.000 kişilik bir ordusu bulunan İldeniz kendi adına para bastırıyor ve hutbede sultanınkinden sonra onun adı da okunuyor (İbnü'l-Esîr, XI, 388).

BİBLİYOGRAFYA :

Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), bk. İndeks; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugal), bk. İndeks; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Bûndârî, *Târîhu devleti Âli Selcûk*, Beyrut 1400/1980, tür.yer.; Reşîdüddin, *Câmî'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, bk. İndeks; Mîrhând, *Ravzatü's-saâfa*, IV-VI, tür.yer.; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme* (haz. Erdoğan Merçil), I-II, İstanbul 1977, bk. İndeks; Hüseyin Alyarı, *Azerbaycan Atabegleri (İldenizoğulları) 1146-1225* (doktora tezi, 1966), İÜ Ed. Fak., tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, Ankara 1984, bk. İndeks; Ziya M. Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri Tarihi*, Bakü 1985, tür.yer.; a.mlf., "Azerbaycan'da Atabegler Devrinde Kültürel Hayat", *TDA*, sy. 101 (1996), s. 47-52; Erdoğan Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, 81-110; *Azerbaycan Tarihi: Uzak Geçmişten 1870. Yıllara Kadar* (haz. Süleyman Alyarı), Bakü 1996; Vardan, "Türk Fütûhâtı Tarihi", *Tarih Semineri Dergisi*, I, İstanbul 1937, s. 201, 205-206, 208-209; Coşkun Alptekin, "Saltuklu Sikkeleri", *EFAD*, sy. 13 (1985), s. 293-294; Mükrimin Halil Yınanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, 611-615; Mirza Bala, "İl-Deñiz", a.e., V/2, s. 961-964; a.mlf., "İldeniz", *EP* (İng.), III, 1110; C. E. Bosworth, "İldenizids or Eldigüzids", a.e., III, 1110-1113; "Eldekezler Devleti (1136-1225)", *Azerbaycan Sovyet Enziklopediyası*, Bakü 1980, IV, 5; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, 404-406; Ebü'l-Fazl Hatîbî, "Atâbegân-ı Âzerbâycân", *DMBİ*, VI, 483-485.

GÜLAY ÖĞÜN BEZER

İLDENİZLİLER

Arrân-Azerbaycan-Cibâl topraklarında hüküm süren Türk-İslâm hânedanı (1148-1225).

Diğer adı Azerbaycan Atabegleri olan hânedanın temelleri, Şemseddin İldeniz'in 543'te (1148) Azerbaycan valiliğine tayiniyle atılmıştır. Daha sonra üvey oğlu Arslanşah b. Tuğrul'un atabegliğine getirilmesiyle de bölgede önemli bir güç haline gelmiştir (555/1160). Kendi adlarına sikke kestirip hutbe okutan atabeglerin ilk üçü, Irak Selçuklu sultanları üzerinde tam bir hâkimiyet kurmuşlar, ancak bu arada şeklen onlara olan bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Buna karşılık sultanlar da atabeglerin verdiği büyük mücahedeleler sayesinde halifenin şiddetli muhalefetine rağmen Irak, Cibâl, Kirman, Azerbaycan, Musul, el-Cezîre, Ahlat ve Erzurum'da hüküm sürme imkânı bulmuşlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması üzerine (552/1157) taşkınlıklarını arttıran Gürcüler'in saldırılarını da onlar sayesinde durdurabilmişlerdir.

İldeniz öldüğü zaman, emîr-i hâcib sıfatıyla Hemedan'da Sultan Arslanşah'ın yanında bulunan büyük oğlu Nusretüddin Cihan Pehlivan Muhammed Nahcivan'a gelerek babasının yerine geçmek için gereken tedbirleri alıp (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 118-119; Bûndârî, s. 275; Reşîdüddin, s. 175) kendisini atabeg ilân etti; arkasından da kardeşi Muzafferüddin Kızılarslan Osman'ı oğlu Ebü Bekir'e atabeg tayin edip Azerbaycan'ın başına getirdi (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 120-121). Pehlivan, babasının sağlığında 556 (1161) ve 563'te (1168) Sultan Arslanşah'a baş kaldıran Merâğa hâkimi Ahmedîl Arslanapa'nın (II. Aksungur) isyanını bastırmakla görevlendirilmiş, ilkinde hezimete uğrarken ikincisinde onu Selçuklu tâbiyetine almaya muvaffak olmuştu. 556 (1161) yılında kızı İnanç Hatun ile evlendiği Rey hâkimi Hüsâmeddin İnanç Sungur'un üçüncü isyanından (563/1168) sonra öldürülmesi üzerine de Rey ve yöresi sultan tarafından Pehlivan'a iktâ edilmişti.

571'de (1175) babası İldeniz'in Gürcüler'e karşı giriştiği son savaşta da bulunan Pehlivan, Arslanapa'nın ölmesi üzerine Merâğa'ya, kardeşi Kızılarslan da Tebriz'i kuşattı. Sonuçta Pehlivan Tebriz'i barış yoluyla teslim aldı ve kardeşine verdi (İbnü'l-Esîr, XI, 423). Bu arada İldeniz'in ölümünden faydalanarak Nihâvend'i ele

geçiren Hûzistan hâkimi Afşar Şümle de (Aydoğdu) Pehlivan tarafından bertaraf edildi. İldeniz'in ölümünden sonra bu yoğun olaylar yaşanırken üvey babası ve atabegi İldeniz'in baskısından bıkmış olan Sultan Arslanşah, Pehlivan'a aynı imkânı vermemek için onunla savaşmak üzere harekete geçti; ancak uzun zamandır devam eden hastalığı dolayısıyla çıktığı seferden geri dönmek ve bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Fakat bundan çok kısa bir süre sonra Receb 572'de (Ocak 1177) öldü; onun üvey kardeşi ve atabegi Pehlivan tarafından öldürüldüğüne dair rivayetler de bulunmaktadır (Râvendî, II, 324; Bûndârî, s. 275; krş. *DİA*, III, 406).

Pehlivan, Sultan Arslanşah'ın ölümü üzerine onun kendi yanında tuttuğu oğlu Tuğrul'u tahta çıkardı. Bu sırada Arslanşah'ın kardeşi Muhammed de saltanat iddiasıyla harekete geçti; ancak Pehlivan tarafından mağlûp edildi ve sığındığı Atabeg Zengî'nin ülkesi Fars da Selçuklu kuvvetleri tarafından yağmalandı (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 119-120). Nâsır-Lidînillâh hilâfete geldiğinde (1180) Pehlivan'a bir elçi göndermiş ve Selçuklu ülkesinde adına hutbe okutmasını istemişti. Halifelerin siyasî güç sahibi olmalarına karşı çıkan Pehlivan (Râvendî, II, 309) bu teklifi reddetti (İbn Vâsil, II, 122). Pehlivan Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan el-Cezîre, Musul ve Doğu Anadolu bölgelerinde nüfuz mücadelesine girişen Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin rekabeti karşısında Hârizmşah Alâeddin Tekiş ile kurduğu dostluğu devam ettirmeye önem verdi. Selâhaddîn-i Eyyûbî, birinci Musul kuşatması sırasında (579/1183) Pehlivan'ın kendi tâbileri olması hasebiyle Musul atabegi lehine yaptığı uyarıyı dikkate almadı. Ancak II. Sökmen ölünce aralarında cereyan eden hâkimiyet mücadelesini, Begtemür'ün Ahlatşah tahtına geçirilmesini kendisine tâbi olması kaydıyla onaylayan Pehlivan kazandı (581/1185). Musul Atabegleri'nin, dolayısıyla Selçuklular'ın tâbilerinden Erbil Beyi Zeyneddin Yûsuf Yinaltegin'in Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye bağlılık arzemesi üzerine, Musul Atabegi II. İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd metbûu sıfatıyla Pehlivan'dan yardım istedi. Bu yardım çağrısına cevaben Kızılarslan'a bağlı 3000 kişilik bir kuvvet gönderildiyse de Azerbaycan askerleri Erbil çevresinde yaptıkları tahribatla büyük tepki topladıkları gibi bir başarı da kazanamadılar (580/1184). Ertesi yıl Selâhaddîn-i Eyyûbî Musul'u ikinci defa kuşattı ve şehri yine ele